

ההיבט הציוני בעתונות אגודת ישראל

יוסף פונד

וחלק גדול משטחו הוקדש לפרסום תורמים ל"יסוד המעלה" ו"קרן ארץ ישראל". הפרסום בא לעודד תורמים בכוח, אך הוא גם מצביע על נטייה להוכיח פעילות ארץ ישראלית מקבילה לזו של התנועה הציונית, על אף הדגשת מוסדות אגודת ישראל את אי העמדת נושא זה כמרכז המצע האגודאי. נוסף ל"הדרך" יצא לאור בגרמניה "Der Israelit" – שבועון בשפה הגרמנית, גם הוא בעריכת יעקב רוזנהיים, שקיבל על עצמו לייצג את עמדות אגודת ישראל. בתחילה הוגדר העתון ככלי ביטוי של היהדות האורתודוקסית בלא שאגודת ישראל אוזכרה בכותרותיו; במועד מאוחר יותר, שונתה הגדרתו ל"ביטאון המרכזי של היהדות" ("Ein Centralorgan für das Judentum"). ב־1922 החל רוזנהיים להדפיס אחת לשבועיים נספח ל-"Der Israelit" בשם "Blatter"; הנספח הוגדר "כיוצא לאור על ידי הארגון הארצי של אגודת ישראל בגרמניה".

נוסף לדיווחים מהנעשה בתנועה רבו בו הפרסומים מהנעשה בארץ ישראל תוך הדגשת תנופת הבנייה בה. בסוף שנות ה-30 הופיע במסגרת Blatter מדור בשם "ארץ ישראל" ובו דיווחים מהנעשה בארץ, ביחוד בקרב היישוב החדש, רובם תוך הסתייגות וביקורת על תופעות של חילון החברה הארץ ישראלית.

בסוף 1920 יצא לאור בווארשה ביטאון עברי על ידי "אגודת צעירי אמוני ישראל" בשם "דגלנו". היה זה "קובץ ספרותי חרדי מוקדש לענייני הצעירים החרדים והסתדרותם, מופיע מעת לעת", שנערך בידי אלכסנדר זושא פרידמאן.

כמוטו, הופיעו על כריכת הביטאון, מטרות צא"י: "צעירי אמוני ישראל מתאגדים יחד להגן על מעמדם בחיים, בדרך התורה והמסורה ולעבוד שכס אחד עם הזקנים בכל העניינים הנוגעים להרמת קרן התורה וחזקת הדת"; ומטרת אגודת ישראל: "אגודת ישראל [בפולין]: "שלומי אמוני ישראל" שואפת לפתור ברוח התורה והמצוה את השאלות השונות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל במדינתנו ובארצנו הקדושה".²

נוסח המוטו הציג את השוני שבתפיסת שלומי אמוני ישראל לעומת אגודת ישראל כולה: העמדת ארץ ישראל כמטרה מרכזית כבר בשלב זה. במצע אגודת ישראל שנקבע בקטוביץ, בוועידת היסוד, נוסחה המטרה: "אגודת ישראל שואפת לפתור ברוח התורה והמצוה את השאלות השונות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל". בנוסח שב"דגלנו" נוספו, כאמור, המילים: "במדינתנו ובארצנו הקדושה".

שתי מטרות הציב לעצמו "דגלנו" כמצעו, כהתמודדות עם האתגרים שהציבה החברה החילונית. הראשונה: "שאלת היצירה של ספרות חרדית – ספרות שתחנך את הדור הצעיר על ברכי התורה והאמונה... ושתהיה למגן בפני הספרות החפשית... שגזלה מאתנו את חברינו הכי טובים...". המטרה השנייה: "רובם של צעירינו הנם מלאים חיבה והתלהבות קדושה אל שפת קדשנו... ובחפצם לקרות ולהשתמש ולהתרגל בה הלכו לרעות בשדות אחרות, לשאוב מים מבארות נשברים, הלכו ללמוד את השפה הקדושה מפי אלה אשר טמאוה ונבלוה..."³ הביטאון בא אם כן למלא את דרישות הצעירים בתחום הספרות והשפה העברית מתוך תחיית בתנועה הציונית כשהמוטו מצביע על הפנייה גם לכיוון ארץ ישראל.

אגודת ישראל שנוסדה בשנת 1912, הוקמה כתגובה להתפתחות התנועה הציונית-חילונית ואופיינה מאז בשונות אידאית. השינויים שחלו בתפיסתיה ובמטרותיה היו בעיקר תוצאה משינויים בדומיננטיות של מרכיביה.

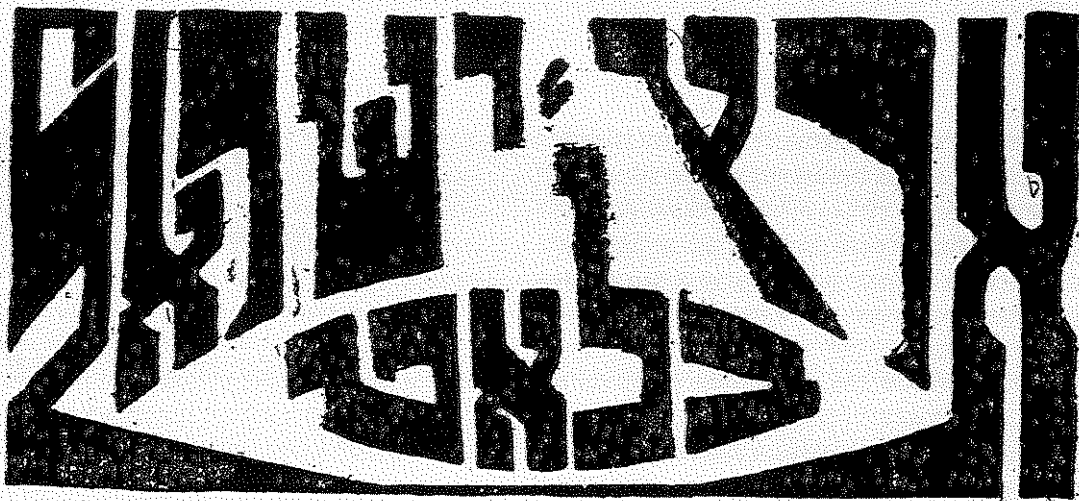
אגודת ישראל נתפסת בציבור כתנועה אנטי-ציונית; הכרת עמדותיה האידאיות – התמודדות עם התנועה הציונית ועם הקמת מדינת ישראל, כפי שהשתקפו בעתוניה – עשויה להציג תמונה שונה ולהראות כי תפיסה זו מכילה ואף אינה נכונה.

לא כאן המקום להרחיב את הדיבור על עתונות התנועה, אך סקירת עתוניה המרכזיים והשינויים שחלו במוטו (שהודפס לרוב בראש העמוד הראשון) ובמצעה המדיני-רעיוני (שהודפס בגיליון הראשון) יוכלו להמחיש לנו את ההתפתחויות האידאולוגיות של התנועה.

ככל תנועה פוליטית, נזקקה אגודת ישראל לכמה לצורך הצגת עמדותיה בפני ציבור חבריה ולצורך זה הוציאה לאור מאז ייסודה עתונים רבים בארץ ישראל ומחוצה לה. הכיוון הפוליטי של העתונים ומטרותיהם השתנו בהתאם לשינויים האידאולוגיים שחלו בתנועה. בנוסף, הוציאו המזנות השונים שהתגבשו במשך הזמן בתוך התנועה עתונים משלהם להצגת עמדותיהם.

"הדרך" היה העתון הראשון שיצא מטעם הסתדרות אגודת ישראל העולמית; העתון, שהוגדר כיריעון, החל להופיע בראשית תרע"ג (שלהי 1912) בפרנקפורט, בשפה העברית ובעריכת יעקב רוזנהיים (נשיא אגודת ישראל). בראש גיליונותיו הופיע המוטו: "מטרת אגודת ישראל היא לפתור ברוח התורה והמצוה את השאלות השונות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל".⁴

העתון הביא ידיעות מהנעשה בסניפי אגודת ישראל בארצות השונות

אַבאָנעמענט פּרייַז פּאַר 3 חודשים 2 ₪. אַבאָנעמענטן און פּרעמיעס פּרייַז 25 ₪. (4 באַלאַנסן און 10 ₪)	ערשטער יעדע צוויי וואָכן וואַרשאַ און אַלע חוּלמאַ Warszawa 21 Sierpnia 1925 r.	דערשטער פּרעמיע פּון פּרעמיעס-אַבאָנעמענטן האַרשט פּרעמיע 11 חודשים 5 ₪. פּאַר פּרעמיע „Jud“ Strz. pocz. 11 פ. K. O. 9398 K. pr. „Jud“

צום אַנקומען פּון נײַעם נציב קיין ארץ ישראל

גלייכער ווייזט מיט די אַראַבער האַנדלען מיר העלפּן אין דער צו-קומסט ברויטשטעלען אויף דער חוץ-אום די אַטאַקעס פּון אונזערע נאַציאָנאַלע גענעראַלען זעלען מיט דער געהעריגער קראַפט צובע-האַרפּען ווערן.

דען הערשן זיי די אַראַבער קיי-כער אין ווירטשאַפּטליך בעסער אַייגענטערס. דאָס הייסט אייגענטליך, און די פּאַרטישע וויס פּון דער טראַגע-פּערסאָנליכע די אַלגענע וויכטיג-קייט טוט'ס כּבּד.

כּעזיט, דאָ ווי די יודען ווענען פּעראַייניגט, סיי די אַגודת ישראל און סיי די ציוניסטישע אַיגאָנאַר-זאַציע, ווענען סאַר אַבסאַען ווי ווייס בעגליך די פּענרעלע צונען וואָס שליסטן די סווערען פּון אײַ, פּאַרן דראַג פּון יודען וואָס רייסען זיך אין זייער הייס-לאַנד, די דערמאָנטע יודישע אַרגאַניזאַציעס געהען אויך אין אײַן לײַנע בונדע די הירטשאַפּט לײַכע אויפּלעבונג פּון לאַנד וועל-כּע דאַרף אונטערשטיצן ווערען פּון דער רעגירונג מיט אַ גריי-סער האַנדל.

לאַנד פּליכט, דער ניער נציב, קומט קיין ארץ ישראל, נאָכדעם ווי ערן האַט און לאַג-דאָן אַ צייט שוין געזוכט בער-קאַנט צו ווערען מיט די סער-לאַנגען, פּון די פּערסענלעכע ריכטונגען אין אײַ, אין דער ערשטער רייה האַבען איהם די אַרעבער אײַנגעוואַרפּען אַ רייה-פּאַרשלאַגען, און ווי רעכענען צו האַבען אין פּליכטערן אַ געהער-אַייגענעם טענס, ווי דער פּרי-העריגער יודישער נציב-הער-בערס טעמלע, דער פּערזענלעכע און דער ציוניסטישער אַרגאַני-זאַציע, פּראַסעקאַר ווייזען האַט חידור דעם נציב אינפּאַרטי-ווענען די סערלאַנגען פּון זיין אַרגאַניזאַציע, פּליכטער האַט אײַך אַרייַנגעוואַרפּען דאָס פּרעזידענט פּון אַגודת ישראל אום צו בע-קענען זיך מיט די פּאַרשלאַגען פּון דער אַרגאַניזירטער אַרע-דאַקטיע.

זענען ערנסטער ציוניסט רעם גוט אײַנספּאַכען די לאַגע, און ער וועט אײַך פּאַרשטעלען די שטעלונג פּון דער אַגודת ישראל, און אַלגעמיניע ווירטשאַפּטליכע פּראַגען, געהען איהרע פּאַכטולע-טען אין אײַן לײַנע מיט די אַל-געמיניע יודישע פּאַדערונגען, כּוון זי אַבער דאָן שטעהן אויף דער חוץ אַבזוואַרשען די אַטאַקעס פּון די אַנטי-רעליגיאָניסטען, האַט חילען פּערזאָנלעך די פּאַרשלה אַבערן גאַנצען יודישען צוור-אין אײַ, דורך וועלען אַרובּכפּיה-רען אין לעבען דאָס קהלות-יע-זען וואָס איז פּאַרנעשטאָלע גע-וואָרען טוט'ס ועד לאַזן גער-א-קלוח-לעזען וואָס וועט נישט שטענדיג דאָס געוויסענס פּרייהייט פּון די אַרטיקאַלסטישע יודען קען אין אײַ אַ פּלאַץ האַבען.

די ירושלימער צענטרום, דאָרף חוים טרייבט אין צוואַסענהאַנג מיט לאַנד פּליכטערס אונטערן און, די אַרעבישע, פּאַדערונגען וואָס ווערען געשטעלט דעם נײַ-עם נציב-עס וועט וועטן אויך מיר יודען פּון פּאַלעס-טינע וועלען דעם נײַעם נציב אַרומשטעלען אונזערע פּאַדערוג-גען, מיר וועלען פּאַדערען און די בעשטימונגען טוט'ס פּאַדעט און זאָלען פּערזענליכע ווערען, די אַרעבישע פּאַדערונגען שטעהען אַבער אין ווידערשפּרודן צום פּאַדעט און צו די אונטערנע-יאַנאַלע פּערזענליכע פּון די גריטישע רעגירונג, מיר וועלען נישט אַרומשוויען קיין שוואַם קייט, נאָר אײַסווער און קאַל-טעקענען, ביז יעצט האַבען מיר אין אַס דער געזעהונג נישט ווענען טעוידונג, דעריבער ווע-לען מיר אין דער צוקומסט אין

די אַלע פּערלאַנגען וואָס גע-הען פּון אַרעבישען צד, ווענען פּובּלעט פּערקעהרט, ווי פּאַדערען פּון דער רעגירונג אַבזענעהען זעלכע סולען וועט זאָלען הא-מענען סיי די יודישע אײַגנאַציע סיי די ווירטשאַפּטליכע אויפּלע-בונג ווערען פּערלאַנגען, די אַרעבישע ווענען סער געגאָטי-הע ווי פּאַרטישע, נישט גענוג וואָס זיי ווענען נישט אומשטאַנד אַדער האַבען אויך נישט קיין ווילן צו אַרבייטען, און אײַנע-לעגען און מילע ביה ווי יודען דאָס לאַנד אויפּזעלעכען קענען זיי אײַך נישט געהען, ווי די יודען שוין עס, ווי דורך די ווי

אין אַלגעמיין אַבער, האַט פּליכטער נור געזעהען פּון זיך צוויי פּראַקטישע און די געווינלי-יזעלע שטרייט-פּראַגען וואָס ווע-לען זיך אַרומשטעלען אין זיין אַרבייט, און דער ערשטער רייה, קומט די פּאַליטישע און ווירטשאַפּטלי-

זכנות העלייה וההתיישבות

הוצאת "ארץ ישראל בלאט" נפסקה לאחר חודשים ספורים, מחוסר מימון.⁷

בכסלו תרצ"ג (דצמבר 1932) יצא לאור הגיליון הראשון של הירחון "ארץ ישראל" על ידי "המרכז הארץ ישראלי שליד אגודת ישראל בפולין". גם עתון זה נכתב ביידיש (נכלל בו גם מאמר אחד בעברית). העורך האחראי היה מנחם מנדל אלטר — נשיא אגודת הרבנים בפולין. למעשה נערך העתון על ידי הרב יצחק מאיר לוי — חתנו של האדמו"ר מגור (ר' אברהם מנחם אלטר) — שהיה מנהיג אגודת ישראל בפולין, ובשנים שלאחר מכן הנהיג את אגודת ישראל בארץ ישראל.

הגיליון הראשון של "ארץ ישראל" היה בן 20 עמודים וכלל 13 מאמרים העוסקים בפעילות המחנה האגודאי למען ארץ ישראל ושלוש מדורי ידיעות. בעמודו הראשון, מתחת לשם העתון, הופיעה כמותו הכתובת: "קרן הישוב היא הזרוע הפיננסית של אגודת ישראל לחיזוק ולפיתוח הישוב בארץ ישראל על יסודות של תורה ואמונה."⁸ בשישה מעמודי העתון הודפסו מודעות באותיות גדולות ומודגשות, שקראו לתרום ל"קרן הישוב".⁹

העמוד השני הוקדש ל"קול קורא" מטעם המרכז — "קריאה מהמרכז הארץ ישראלי של אגודת ישראל אל המחנה האגודאי". היתה זו קריאה להמון האגודאי לעלות ארצה ולבנותה, תוך גינוי חוסר המעש של המחנה האגודאי, והפקרת ארץ ישראל ובנייתה לידי התנועה הציונית:

אחים יהודים! פעמים רבות פנינו לרחוב היהודי והצבענו על החובה הקדושה המוטלת על היהדות הדתית לעבוד בכוחות מאוחדים ומאומצים למען ישוב ארץ ישראל... מרכזנו ניגש לעבודה נרחבת למען ארץ ישראל בנושאים של עלייה, התיישבות, חינוך וארגון לפי תכנית מפורטת, ואנו קוראים ליהדות הדתית כולה לעזור לנו בעבודה זו באמצעות התמיכה בקרן ארץ ישראל של היהדות האורתודקסית העולמית — קרן הישוב של אגודת ישראל.

"צעירינו צמאים למלה עברית"

הקריאה דמתה בתוכנה לקריאות של התנועה הציונית להמוני היהודים, לעזור בבניית ארץ ישראל ולתרום לק"ל.

במרכז הגיליון עמד מאמרו של הרב יצחק מאיר לוי, על העבודה למען ארץ ישראל.¹⁰

הרב לוי עמד על העשייה המעטה של אגודת ישראל בתחום בניין ארץ ישראל. לדעתו, הסיבה לעמידת אגודת ישראל מחוץ למעגל העשייה הארץ ישראלי, נובעת מתבלי התארגנות של תנועה חדשה ששלוחותיה קיימות ברוב ארצות הגולה, ואין לראות בה כנובעת מתוך ראיית הנושא הארץ ישראלי כשולי במערכת המטרות של אגודת ישראל.

כמו ב"ארץ ישראל בלאט", עולה מכל הכתבות והידיעות שבעתון זה תחושה של מעורבות רגשית עמוקה של הכותבים בעשייה הארץ ישראלית. אין אלה תיאורים נייטרליים אלא כתבות הנוטות לתעמולה ארץ ישראלית.

שני העתונים ביטאו תפיסות של חלק מהמחנה האגודאי שביקש, מתוך תחרות עם התנועה הציונית, להעמיד את בניין ארץ ישראל כמטרה מרכזית של אגודת ישראל ולהשתלב בעשייה הציונית בארץ.

כארבע שנים לאחר שהחל לצאת "דגלנו" יצא לאור בווארשה "עתון ארץ ישראל" ("ארץ ישראל בלאט"). העתון הופיע בשנים 1925 ו-1932 מטעם אגודת ישראל בפולין. הגיליון הראשון יצא לאור ביום י"ח תמוז תרפ"ה (10 ביולי 1925). הכוונה היתה לפרסמו כדו-שבועון ביידיש — שפת ההמון האגודאי. בגיליון הראשון שהחזיק 16 עמודים הופיעו תשע כתבות, שלושה מדורי ידיעות מארץ ישראל ומדור ללימוד אנגלית ועברית, לקראת העלייה ארצה.

העמוד הראשון של העתון הוקדש למאמר המערכת שהיה המצע של התנועה, תחת הכותרת: "מדיניות של הבנה בשאלת ארץ ישראל". המאמר עמד על הבעיות הפוליטיות העומדות בפני היישוב היהודי בארץ ישראל, ודרש להעדיף "עבודה מעשית" ביישוב הארץ. כותבי המאמר קבעו, כי ניסיונות של התנועה הציונית לזכות בהישגים מדיניים מיידים יגבירו לחצים, מצד הבריטים ומצד הערבים, לצמצום העלייה ולהערכת קשיים בהתיישבות.⁴ "יישוב יהודי גדול ממילא יהפוך את ארץ ישראל לבית יהודי, ללא תכסיסים מלאכותיים... חייב להעלם הרצון לשלוט ולכבוש. רק זה יכול כיום להצילנו — מדיניות טובה של ההתיישבות."⁵ מאמר פרוגרמטי חשוב נוסף הוא מאמרו של ד"ר יצחק ברזיער מגרמניה, ממנהיגי אגודת ישראל העולמית. לדעתו, הבניין המוקדם בארץ ישראל הוא צעד ייחודי בתולדות עם ישראל. הוא דרש להעמיד את נושא ארץ ישראל כמטרה מרכזית: "בעיות ארץ ישראל בזמננו הן בעיות התורה." בהתאם לכך קבע במאמרו: "על שפתי כל יהודי שחושב חייבת היום לעלות השאלה: מה קורה כיום בארץ ישראל? כל הקורה בארץ הוא כה עצום וחדש, שאין זה אפשרי לעמוד מנגד — ולהשאר אדיש. ההתפתחויות חודרות כה עמוק אל העתיד, שכל עמדה שתנקט מחייבת עבודה מאומצת." ברזיער דרש במאמרו, מהתנועה ומכל פרט, להיות קשובים להדי התקופה: "שומר מה מליל? — איזו שעה מראה מחוג הזמן של גלותנו? האם הלילה נעשה חשוך יותר או האם זו האשמורת האחרונה שלפני היום?"

הכתבות האחרות עסקו בתיאור ההתפתחות הכלכלית של ארץ ישראל ובבעיות העלייה. כן נכללו ידיעות מארץ ישראל — כולן באור חיובי. העמוד האחרון הוקדש לשלוש מודעות. שתיים מהן מביעות יותר מכל מאמר את דרכו של העתון ואת מטרת הקבוצה במחנה האגודאי שהוציאה אותו.

המודעה הראשונה פורסמה על ידי המרכז הארץ ישראלי של אגודת ישראל העולמית,⁶ ובה הודיע המרכז על מכירת אדמות במקומות שונים בארץ ישראל וכן שהוא "נותן עצות והנחיות איך להשיג ויזה לארץ ישראל ושאר המסמכים הפורמליים, וכן פרטים נוספים החשובים לעולים ולקבוצות מתיישבים."

במודעה השנייה הובאו פרטים על מכירת קרקעות ליד פתח תקוה, במסגרת קבוצה המבקשת להתיישב במקום ולגדל הדרים.

עלייה והתיישבות — כנושאי שתי המודעות — היו מטרות העתון ומטרת הקבוצה האגודאית שהביאה להוצאתו — מטרות זהות לאלו של התנועה הציונית.

הירחון "ארץ ישראל", כקודמו, נאלץ להיסגר אחר זמן לא רב, מחוסר מימון.¹² אך גם לאחר סגירתו לא נפסק הניסיון לייחד מקום לאפיקי ההתבטאות ה"ציונית" של אגודת ישראל: בכ"ו באלול תרצ"ד (6 בספטמבר 1934) החל להופיע עתון חדש — השבועון "דרכנו",¹³ שהוגדר כ"כלי מבטאה המרכזי של אגודת ישראל העולמית". הוא שימש כמה לכל מנהיגיה ובפרט לרב י. מ. לויץ. בשבועון זה נכלל מדור קבוע בשם "ארץ ישראל" ובו תיאורים אוהדים ואף נלהבים של עבודת בניין הארץ. העובדה שהשבועון פנה לקהל חרדי בשפה העברית, היווה — כ"דגלנו" של הצעירים — מהפך, ועל כך כתב העורך: "למרות ההחלטה הראשונה להוציא את שבוענו בלשון הקודש וידידי גם יחד, 'דרכנו' יוצא אך ורק בלשון הקודש. דרשו זאת מרכזי האגודה מתוך לארץ. סוף סוף לשוננו הקדושה היא השפה היחידה המאגדת את כל נדחי ישראל בארצות פזורים וגם סיבות אחרות הכריעו אותנו לשנות את החלטתנו... צעירינו צמאים למלה עברית אמיתית חדורה רוח ישראל סבא בשעה שהחפשים לקחו להם שפת קודש זו למונופולין."¹⁴ השימוש בשפה העברית בא, אפוא, כדי להגיע לקהל קוראים גדול יותר, אך חשוב מזה — תחרות בהשפעת התנועה הציונית ש"השתלטה" על העברית.

"קול ישראל" — עתון אגודאי

העתון הראשון של אגודת ישראל בארץ ישראל, "קול ישראל", הופיע בכ"ד באדר תרפ"ב. הוא הוגדר כ"עתון חרדי שבועי" היוצא לאור על ידי צעירי אגודת ישראל בעריכת הרב קצנלבוין. כמוטו הופיע בראש כל גיליון: "מטרת אגודת ישראל: לפתור ברוח התורה והמצוה את השאלות השונות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי עם ישראל." כאן הופיעו

כשבע שנים חלפו בין הוצאת הדר-שבועון "ארץ ישראל בלאט" לבין הוצאת הירחון "ארץ ישראל"; בראשון לא צויין במפורש שאגודת ישראל היא המוציאה לאור; בשני — המו"ל הוא המרכז הארץ ישראלי של אגודת ישראל. בראשון רק אחד מהכותבים — ד"ר ברויער — השתייך לדרג המנהיגות ובחלק מהכתבות אף לא צויין שם הכותב; בשני — מנהיג אגודת ישראל בפולין הוא בעל המאמר המרכזי, וברוב הכתבות צויין שם הכותב. ההבדלים האמורים בין שני העתונים נובעים, כנראה, מהשינויים שחלו בתקופה זו בתוך אגודת ישראל. בראשית שנות ה-20 ניסתה מנהיגות האגודה לשמור על נייטרליות בתפיסה הארץ ישראלית, מתוך מגמה לקרב קבוצות אנטי-ציוניות, שנרתעו מכל פעילות המחקה את התנועה הציונית. בשנות ה-30 התחזק באגודת ישראל הגוש ה"ציוני", שדרש להעמיד את שאלת ארץ ישראל במרכז המטרות האגודאיות, ולהרחיב את שיתוף הפעולה עם התנועה הציונית; הירחון "ארץ ישראל" משקף מגמה זו. מתוך הכתבות ב"ארץ ישראל" עולה תחושת התפעמות, נוכח הבניין המוקם בארץ, וזו משתקפת בין השאר בשיר שהודפס בגיליון הראשון:

... שמחו חלוצי העמק והשרון
 החוצבים דרכים בהרים סלעיים.
 תשמחנה ידיכם הבונות ובונות,
 חלוצי העמק והשרון, הגבורים...

שמחו כולכם, אתם הזוכים
 לנשום ריחות העץ ששתלכם.
 לזרוע שדוחיכם ולסקל אבניהם,
 לבנות את ארצנו, ארץ הנביאים.¹¹

עתון בגרוש מצרי — "קול ישראל" הירושלמי, 1927

מחיר המודעות
 כל שורה פשוט 4 ע"מ
 לפוסטיות ד"מ
 הנחת תשלום
 אין הסערכת אחריות בעד
 תוכן המודעות ומנוחן.
 סמארים וכתבות שאינם
 נרמסים אינם פורסמים.
 הארזיחה לכל עניני השפיעת
 והארטיסטיסטיקה:
 Redaction "Kol Israel"
 P.O. B. 513, Jerusalem
 Palestine.
 מספר התלפון: 461 Tel.

מחיר הנלווין: גרוש מצרי

תנאי התרומה

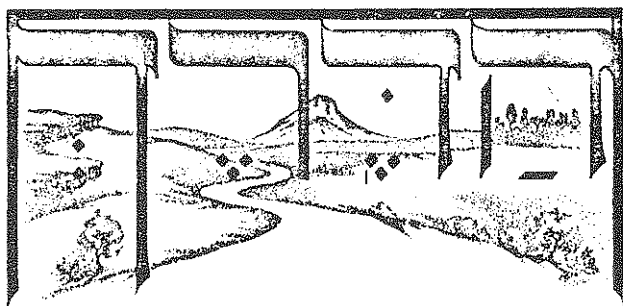
מארץ ישראל
 לשנה 50 גרוש
 לחצי שנה 28
 באגודת ישראל לשנה 15 שילוני
 כספריה 9 1/2 דולר
 כשאר הארצות לפי הערך הוד
 בארצות הולנד: תשלום
 2 דולר
 על המנויים להכניס במקום
 את דמי המנוי.
 המול: הסתררות
 אגודת ישראל
 האתרא:
 רוב עמדם ביידיש כרוי
 יום הריש צוקרמן ירושלים

קול
ישראל
 עתון חרדי שבועי

VOL VI JERUSALEM
 MONDAY 28 MARCH 1927

מטרת אגודת ישראל:
 לפתור ברוח התורה והמצוה את
 השאלות השונות אשר תעלינה יום
 יום על הפרק בחיי עם ישראל.

שנה ששית
 יום שני כ"ד אדר"ב תרפ"ז
 גיטין: עה

טבועון אגודת ישראל בארץ ישראל

המוטו של "הדרך" הורכב, כבעתונים האחרים, מנוסח "מטרת אגודת ישראל" שנקבע בוועידת קטוביץ, עם תוספות. בגיליונות הראשונים נרפס: "אגודת ישראל שואפת לפתור ברוח התורה והמסורה את כל השאלות אשר תעלינה יום יום על הפרק בחיי כלל ישראל בארץ ובגולה" ("ההדגשה שלי — י.פ.). החל מתש"ג נרפס: "מטרתנו לאחד את כל עם ישראל בארץ ישראל תחת שלטון התורה ולהשליט את התורה על כל החיים הרוחניים, הכלכליים והמדעיים של עם ישראל בארץ ישראל." בנוסח זה של המוטו הושם הדגש על ארץ ישראל בלבד ואיזכור "החיים... המדעיים" רמז לפעילות למען בית לאומי ומדינה יהודית — מטרת אתן הזדהו בעיקר בני היישוב החדש של אגודת ישראל וכיחוד חברי הסדרות פועלי אגודת ישראל.

שלושה עתונים

ערב קום המדינה הפסיק "קול ישראל" לצאת. "הדרך" יצא לעיתים רחוקות ומרכז אגודת ישראל בארץ ישראל החליט להוציא, לראשונה, עתון יומי בשם "היומן" בעריכת אוריאל צימר. העתון חסר מוטו וכעמודו הראשון של הגיליון הראשון מב' באדר א' תש"ח (12 בפברואר 1948) הופיעה הודעה "לאגודאים בכל אתר" על הופעת העתון ותקווה ש'היומן' יהיה בן בית נאמן בבית כל אגודאי ועסקיו. "ובהמשך נכתב:

הוצאת עתון יומי אשר יתן בטוי לרחשי הלב של יהדות התורה, על כל מאורעות הזמן, יתקבל גם הוא כמאורע לעצמו... אלה אשר לא נותקו משרשי האומה ונזונים ממאמרו של הקב"ה, בל ימנעו טוב מבעלינו. יגישו הם ממאכלם גם לאחיהם אשר רחקו מהם... שלושה תפקידים יסודיים לכמה זו. תפקיד ראשון בתוך מחנה שומר האמונים גופא. להזהיר מפני סכנות לעודים למעשים להזכירם את הערכות כלפי אחרים... תפקיד שני יש לכמה זו למלאות אצל קרובים שנתרחקו חלקים מישראל אשר הירידה הכללית של דורנו ושפלותו המוסרית הפרידה ביניהם ובינינו מרחק איום... נסביר, נחנך... ואף גם נתקומם עד אשר הקרעים יאחדו שוב. ועוד תפקיד שלישי נועד לקול ישראל סבא בימים אלה, הוא צריך להגיע גם לאוני שליטי תבל.¹⁹

במקביל לעתונים שהופיעו במוצהר כעתוני התנועה כולה, הוצאו לאור

המילים "עם ישראל" במקום "כלל ישראל" שבמצע קטוביץ, כנראה בהשפעת הצהרת בלפור והצורך להתמודד עם התנועה הציונית. תקופה קצרה אחרי יסוד העתון קיבל הרב משה כלוי, מנהיג אגודת ישראל בארץ ישראל, את עריכתו וכמו"ל נרשם: הסדרות אגודת ישראל. כלוי הגדיר את מטרת העתון: "להודיע לכל העולם החרדי מה שנעשה בירושלים ובציון, ואת עמדתה ומצבה של היהדות החרדית הנאמנה בארץ ישראל... [העתון] המבטא את המחאה האמיצה כנגד האפוסטרופסים השונים של היהדות המתציבים לדבר בשמה."¹⁵

במלאות חמש שנים להופעת העתון הופיע "גיליון יובל" ובו סיכם כלוי את הישגיו וציין את שני תפקידיו של העתון:

תפקיד חנוכי... לחנך את בני המפלגה, להחדיר אותם בשטחה... ותפקיד מלחמתי כלפי חוץ... להתייב נגד התקפות המפלגה הצרה ולתקוף אותה בשעת הצורך... משאיר אני לחברי לברר את הצד המלחמתי שבעתוננו... ואני לוקח לי לנושא... את התפקיד החנוכי... מפני שבוז מעוטר הקול ישראל יותר בזר נצחון... [וכן] מפני שאנכי השתתפתי בו קצת...¹⁶

למעשה הציג כאן כלוי את גישתו לאור כל דרכו הפוליטית — הצורך לפעול כלפי פנים, בתוך היישוב הישן, וניסיון להימנע ממאבק חסר פשרות עם התנועה הציונית.

בכל שנות הופעתו לא הודפס בלוגו של "קול ישראל" שום רמז המגדיר אותו כעתון אגודת ישראל, אף שהמו"ל היה, כאמור, הסדרות אגודת ישראל, כנראה מתוך ניסיון למשוך קוראים בני היישוב הישן שנרתעו מזיהוי עם אגודת ישראל. משנות ה-30 הוגדר העתון כ"אורגן היהדות החרדית בא"י והמוטו — "מטרת אגודת ישראל" — שוב לא הודפס.

עם העמקת הקרע בין שני המרכיבים של אגודת ישראל: היישוב הישן והיישוב החדש — שאף הוציא עתון משלו — השתנה המו"ל מהסדרות אגודת ישראל ל"אגודת ישראל סניף ירושלים". לאחר מותו של הרב משה כלוי ב-1946 ערך את העתון משה גליקמן-פרוש, ממנהיגי האגודה שהיה מקורב ליישוב הישן.

"הדרך" — עתון היישוב החדש באגודת ישראל החל להופיע בכ"ח באלול תש"ב, בעריכת שמואל רוטשטיין. הוא הוגדר כ"שבועון אגודת ישראל בארץ ישראל"; ד"ר ברויער שהרבה לכתוב בו, קבע כי העתון "יהי כלי מבטאה הרשמי של אגודת ישראל בארץ ישראל... דפי השבועון הזה יהיו פתוחים לכל הזרמים הנמצאים בתוך מסגרתה של האגודה... והמטרה החשובה ביותר של השבועון הזה היא: ההוצאה לפועל של כל ההחלטות אשר נתקבלו בפתח תקוה [בוועידה הארצית שנתכנסה בשנת תש"א] בכונן עם התורה המאורגן... כי לא רק הדת עומדת בינינו ובין הציונות אלא גם, ואפילו בשורה ראשונה, הלאום."¹⁷

כלוי עמד על ההבדל שבין "הדרך" ל"קול ישראל": "בשעה ש'קול ישראל' שומר על תפקידו ועל מסורתו לשרת את דעת הקהל החרדי בעיקר, החדור בהשקפת עולם הירושלמית... ימלא 'הדרך' את אותו התפקיד עבור מה שנתוגלו לכנות בשם השקפת עולם של 'היישוב החדש' או השקפת עולם 'מתונה'.¹⁸

האם יש הגיון להתעקש נגד רצון העולם ממזרח וממערב, נגד זעמם של חיתו טרף מסביב, האם יש הגיון לתת חלילה אלפי קרבנות במערכה... האם יש אמת באיום ובפחדים ובתעמולת הזוועה, כי חייו וקיומו של העם היהודי והישוב בארץ ישראל תלויים רק בהקמת המדינה היום, ובויתור על "תכנית בילטמור" לשעה, צפויה סכנת כליון ח"י לשונאיהם של ישראל. האין כל התעמולה הזו מכוונת רק למילוי שאיפות חילוניות של אנשים קצרי רוח שכל קרבן לא יקר בעיניהם בשביל רעיון רוח? המותר באמת להעמיד הכל על כף מאזנים אחת – או מדינה עצמאית או ח"י לא כלום? ... לא פקעה סבלנותו של עם עולם זה, לחכות עד עת קץ בשביל לראות בחזונו השכם מחר.²¹

לאחר הקמת המדינה תבע "היומן" את פרישת אגודת ישראל מהממשלה הזמנית והקביעה החוזרת במאמריו היתח: "...אגודת ישראל איבדה את גישתה העצמאית לבעיותיו של העם היהודי והרי היא נגרת אחרי מפלגות אחרות... חסר לה האומץ לנקוט בפעולה עצמאית..."²² "היומן" שימש למעשה במה לאופוזיציה למנהיגות. העורך – אוריאל צימר – כותבים קבועים כאידלברג, לביצקי ויהודה בלוי, תקפו ללא הרף את מהלכי מנהיגות אגודת ישראל. לאחר הקמת החזית הדתית המאוחדת והחלטת פאג"י על הופעה נפרדת בבחירות לאסיפה המכוננת ("רשימת החרדים") הפך "היומן", לעתון "רשימת החרדים" וקוראיו נקראו להצביע לרשימה זו. בעקבות פרסומי "רשימת החרדים" ב"היומן" הודיע הרב לוי, בראשית טבת תש"ט למשרד הפנים, כי מרכז אגודת ישראל בארץ ישראל החליט להפסיק את ההוצאה לאור של "היומן" ובהתאם לכך התבקש משרד הפנים לבטל את הרשיון שמרכז אגודת ישראל קיבל, לצורך הוצאת העתון. קצין המחוז של ירושלים, ש. ב. ישעיה, הודיע למערכת "היומן" כי "הואיל ומרכז אגודת ישראל הוא הבעל החוקי של עתון 'היומן', שלו ניתן בזמנו הרשיון להוציא לאור את העתון, לפיכך לא קיים עתה כל רשיון להוציא לאור את עתון 'היומן'."²³ הוא הורה להפסיק את הדפסת העתון.

אנשי פאג"י לא הסכימו לוותר על העתון שעמד לרשותם; יהודה בלוי והעורך אוריאל צימר עתרו לבית המשפט העליון, וטענו כי "פריצה מחלוקת במרכז אגודת ישראל ושלרולגל הבחירות לאסיפה המכוננת מעוניין פלג אחד למנוע מפלג שני את האפשרות להשתמש בעתון... ובקשו צו ביניים שעל פיו יורשו להמשיך בהדפסת העתון..."²⁴ בי"ג בטבת תש"ט הוצגה בפני בית המשפט הצהרה מטעם 15 מחברי מרכז אגודת ישראל שביקשו סגירה זמנית של העתון וכן מכתב מהרב י. מ. לוי שחזר וביקש את סגירתו. כן הוצג בפני בית המשפט מכתבם של פנתס הכהן לוי ומנחם גליקמן-פרוש, אל מרכז אגודת ישראל, שהבהיר את הרקע לבקשת הסגירה של העתון.

עורכי "היומן" גשמעו להוראת קצין מחוז ירושלים וביום 31 בינואר 1949 הופסקה הופעת העתון. בשבועיים האחרונים לפני סגירתו הופיע "היומן" בשמות שונים, בניסיון לעקוף את הוראת קצין המחוז.²⁵

בית המשפט הגבוה לצדק נעתר לבקשת ראשי פאג"י, קבע כי ביטול הרישיון להוצאת העתון לא היה מוצדק והתיר את הוצאת העתון. בנוסף קבע, כי אין זה מסמכותו לפסוק מי רשאי להשתמש בזכות הבעלות על העתון, וביטול רשיון להוצאת עתון מוצדקת רק אם יש לו סימוכין

עתונים על ידי המחנות השונים שהתגבשו בתוך אגודת ישראל בארץ ישראל.

ב-1939 החל להופיע "בטאון הנוער החרדי בארץ ישראל" בשם "דגלנו". הביטאון תוכנן לצאת אחת לשמונה ימים, בהוצאת "הסתדרות צעירי אגודת ישראל בא"י" בעריכת הרב ד"ר מיכאל קרן והרב עמרם בלוי. היה זה ניסיון לפנות לנוער מן העלייה החדשה שלא הזדהה עם הסתדרות פועלי אגודת ישראל "הפועלית" והמצרדת בשיתוף פעולה הדוק עם התנועה הציונית. העורכים היו איש העלייה החדשה ואיש היישוב הישן, והגיליון הראשון הוקדש לזכרו של יעקב דה'האן.

באותה עת, ערב חג השבועות תרצ"ט (23 במאי 1939), יצא גם עתון ראשון של פועלי אגודת ישראל – "העתיד", בעריכת יעקב לנדוי, אך קולה של פאג"י נשמע בעיקר מעל דפי "שערים". עתון זה הופיע לראשונה ב-1934 כהוצאה חד פעמית ומאז אב תרצ"ו ועד טבת תש"ה ראה אור מדי פעם. העורך – גם כאן – היה לנדוי. במצע שלו נכתב בין השאר:

...השתרשנותו ביישוב ודמותנו עוצבה במידת מה... הועמדנו פנים אל פנים עם בעיות היישוב... הובררה לנו הבעיה המטפיזית של יסודות ביתנו הלאומי... זעקות הפליטים פקחו את עינינו לראות את השאלה של עבודה עברית כשאלת חיים ומוות... כתנאי מוקדם להתפתחות הבית הלאומי... אנו עומדים בשערי המציאות שלנו בארץ מולדתנו... רבים הם שערי ארץ ישראל ומי יתן ויצמדו לשער אחד גדול ורחב... ויהי נא 'השערים' שלנו המסייעים בדבר.²⁶

מערכת "שערים" העמידה כמטרות את "כיבוש העבודה העברית" וקיומה לסייע ל"שערים השונים" – גישות שונות, להתאחד למען המטרה המשותפת – רמז בדבר דרישת פאג"י לשתף פעולה עם התנועה הציונית. בכ"ו טבת תש"ה (11 בינואר 1945). החל "שערים" להופיע כשבועון בעריכת הרב ד"ר קלמן כהנא.

כבתקופה שקדמה לקום המדינה, כן גם לאחר תקומתה, באו המאבקים הפנימיים באגודת ישראל לביטוי בהופעת עתונים של מחנות שיצגו עמדות אידאיות ופוליטיות שונות ולעיתים תקפו את עמדות מנהיגות אגודת ישראל.

במסגרת הגוש האגודאי יצאו אז שלושה עתונים: "דגלנו" מטעם צעירי אגודת ישראל, שנשא אופי לוחמני ובשנים הבאות היווה במה למבקר דרכה של מנהיגות אגודת ישראל; "שערים" מטעם הסתדרות פועלי אגודת ישראל שהציג בקביעות את עמדות פאג"י ותקף את מנהיגות אגודת ישראל בעיקר לאחר תש"ך – כאשר פאג"י נטשה את המחנה האגודאי; ו"היומן" שיצא, כאמור, מטעם אגודת ישראל בארץ ישראל.

המאבק על "היומן"

מראשית דרכו נתן "היומן" ביטוי לגישות שונות של מנהיגות אגודת ישראל. ערב קום המדינה, כאשר אגודת ישראל ניהלה משא ומתן על הצטרפות לממשלה הזמנית והביעה נכונות לקחת חלק במהלכים הפוליטיים של דוד בן גוריון להקמת המדינה, קבע מאמר המערכת:

של הרב י. מ. לוי, מונה אחיו, הרב פנחס יעקב לוי כעורך אחראי. הרב מנחם פרוש העמיד לרשות העתון את דפוס ספּערא שהוא ניהל. הגיליון הראשון של "המודיע" יצא לאור באלול תשי"י. העתון הוגדר כביטאון אגודת ישראל העולמית והמערכת הצהירה:

המודיע מתייבב בשער כעתון הלוחם את מלחמתה של היהדות החרדית אשר אף במדינתנו העצמאית עליה להילחם על זכויותיה. ביום נשקנו אינו מורעל, חלילה, בארס היאוש ורפיון הידים. את מלחמתנו, מלחמת ה', אנו שואפים לנהל בהליכות נועם... עתוננו תכליתו לקרב ולא לרחק, כי השעה היא שעה גדולה של קבוץ פזורים וכנוס גלויות. שערי מדינתנו פתוחים בפני כל יהודי דרוי וכל שבט ישראל נידח המתקבצים יחד לקול שיבת ציון... בין יהודים וכתורי יהודים... וגם בפנים, בתוך היהדות הנאמנה הולכים ומסתמנים תהליכים של התלכדות וקרוב לבבות. לא נחסוך כל מאמץ להעמיק את הכרת האחדות הזאת ונתתור לחיזוקה וביצורה של החזית הדתית המאוחדת...²⁹

לא היה זה רק המצע של העתון, אלא הצגת עמדות אגודת ישראל בראשות הרב י. מ. לוי.

העמדות שהוצגו בעתונים "היומן" ו"הקול" מתד גיסא, וב"המבשר" ו"המודיע" מאידך גיסא, ביטאו את חילוקי הדעות בתוך אגודת ישראל. היות "היומן" — שנוסד על ידי מנהיגות אגודת ישראל — לעתון האופוזיציה שתקף את עמדת המנהיגות, הדגיש את העובדה שההתנגדות לתפיסת המנהיגות באה מתוך המפלגה ולא מחוצה לה. אי ההסכמה לתפיסותיה — גם כאשר הדבר נגע למהלכים פוליטיים — נבעה מחילוקי דעות אידאולוגיים בתוך אגודת ישראל. היה זה ביטוי למאבק בין המנהיגות שדגלה בשיתוף פעולה עם התנועה הציונית, בהשתלבות בפעילות המדינית ובמוסדות המדינה, לבין קבוצה אופוזיציונית שדרשה התבדלות. השוני האידאולוגי השתקף גם באופן ההתייחסות למדינת ישראל: מנהיגות אגודת ישראל ראתה בה מהלך טרסצנדנטי בעוד פאג"י ראתה במדינה כלי אנושי חילוני שניתן לנצלו לטובת העם היהודי, אך אין לו מקום בהתפתחות הגאולה של עם ישראל.

המורדיני

מגזר עולמי / כ"ה ירושלים יום ה' פ' נשא בבורת כ"א / שנה י"א ג'ליון 2000
כ"ט איר תשנ"א מ"ד לש"מ (8 ביני 87) / הפחיר 28 אגודת העולמית

"המודיע" מופיע ברציפות מ-1950

בסגירת "היומן" ובמקביל בהופעת "המודיע" — המייצג את עמדות מנהיגות אגודת ישראל ומופיע ברציפות יותר מארבעים שנה, אני רואה — סמלית — את המאבק האידאולוגי האחרון שהתנהל בתוך אגודת ישראל: בסופו גברה תפיסה המשתתפת-הממלכתית של מנהיגות אגודת ישראל.

יומי משלה בשם "הקול", במקום "היומן" שנסגר. הוא הוגדר כ"עתון יומי לתנועת אגודת ישראל" ונערך על ידי אוריאל צימר שהיה לפני כן עורך "היומן". הגיליון הראשון הופיע בל"ג בעומר תש"ט (17 במאי 1949). במצע שהודפס בעמוד הראשון של "הקול", הכריזו עורכיו כי

...אחדות הדעה של היהדות הנאמנה נפגעה במידה רצינית. קיימים חילוקי דעות עמוקים ביחס לכמה מבעיות יום יום. אך התפלגות הדעות אינה אלא בנוגע לאמצעים, ואילו ביחס למטרה אין כל חילוקי דעות... טרם קם מי שישיע באזניה של היהדות הנאמנה את הקריאה לחדול מלצפות לשולחן גריבים; טרם קם מי שיצביע על הפשע שבכובד הכוחות שבהיאבקות סביב תפישת מקום בקצה שולחן של אחרים. טרם קם מי שיצביע על הכרחה הצפונה ליהדות הנאמנה בשולחן משל עצמה. ואם גם דל יהיה השולחן ורק פת חרבה עליו, אבל טהור ונקי יהיה. טהור מטומאת הגויים ונקי מפגולי העמים. בשטח זה יפעל העתון הזה... הוא יסביר את התפקידים המוטלים לעת כזאת על היהדות הנאמנה, וגם יצביע על הדרכים למילויים.²⁸

חברי נשיאות אגודת ישראל העולמית בשנות ה-40. יושבים מימין לשמאל: הרב משה בלוי, הרב יצחק מאיר לוי, הרב זלמן טורוצקין

היתה זו חזרה על תפיסת פאג"י בדבר הצורך בהתבדלות פוליטית של אגודת ישראל — פרישה מן החזית הדתית המאוחדת ומן הממשלה — אף במחיר אובדן הטבות כלכליות. "הקול" הציג בקביעות את עמדות פאג"י ותקף בעקביות את מנהיגות אגודת ישראל.

הפצת "הקול" ביישוב החרדי, בעוד אגודת ישראל חסרה עתון יומי, לאחר ש"המבשר" הפסיק כאמור להופיע, אילצה את הרב י. מ. לוי לפעול להשגת מימון שיאפשר להוציא עתון מטעם תנועתו. בשלהי אב תשי"י, כשנה לאחר שהופסקה הוצאת "המבשר", זימן הרב י. מ. לוי מספר עתונאים ממקורביו לביתו, וביקש את עזרתם בהוצאת עתון יומי שייקרא "המודיע". מתוך כוונה לשמור על העתון כמבטא דרכו

10. י. מ. לוי, "אונזער ארבייט פאר ארץ ישראל", עמ' 3-6.
11. השיר הופיע בידיש (התרגום שלי — י. פ.).
12. אין לי מידע על מספר הגיליונות שהוצאו עד לסגירתו; הגיליונות אף לא יצאו בכל תודש: הגיליון השני יצא בחודש כסלו תרצ"ג — חדשים לאחר הופעת הגיליון הראשון.
13. "דרכנו" יצא לאור בווארשה בעריכת "חבר מערכת תחת הנהלתו של א. ז. פרידמן"; גם בעתון זה היה מ. אלטר עורך אחראי.
14. "מאת המערכת", דרכנו, כ"ו באלול תרצ"ד, עמ' 2.
15. "הוציאה הארצית של אגודת ישראל בארצנו", (20 ביולי 1923), עמ' 3.
16. משה בלוי, "כלפי פנים", קול ישראל, גיליון היובל, מס' 26, י"ט באדר ב' תרפ"ז (23 במרס 1927).
17. יצחק ברוייער, "מטרתנו", גיליון א'.
18. משה בלוי, כתבי משה בלוי, עמ' 423.
19. "עם הגיליון הראשון — פתחון פה", היומן, ב' באדר א' תש"ח (12 בפברואר 1948).
20. "בשערים", שערים, אב תרצ"ו, עמ' 1.
21. "דעת מיושבת", ז' בניסן תש"ח (16 באפריל 1948).
22. ל. איידלברג, "ענינים פנימיים", היומן, ב' בתמוז תש"ח.
23. מכתב "ש. ב. ישעיה אל הנהלת עתון 'היומן', מערכת עתון 'היומן' והנהלת הרפוס ליפשיץ", מתוך בג"צ 9/49 — יהודה בלוי ואח' נגד שר הפנים (יצחק גרינברג), ר"ב אה', פסקי-דין, כרך ב', תש"ט/תשי"א, 1949, עמ' 137.
24. שם, עמ' 139.
25. היה זה ניסיון להציג בכל יום עתון חד פעמי, לכאורה, אשר אינו חייב ברשיון. בצורה זו הופיע "היומן" לראשונה ביום כ' טבת תש"ט (21 בינואר 1949) ובשלושת הימים הבאים, בשם "יח". בימים שלאחר מכן, עד לסגירתו, הוא הופיע בשמות "יומן בחירות", "במבחן", "סכום", "במעבר", "המעבר".
26. בג"צ 9/49, שם.
27. "הגיליון הראשון", גיליון א', י"ד בכסלו תש"ט (16 בדצמבר 1948), עמ' 1.
28. "הקול" — עם הגיליון הראשון", הקול, י"ח באייר תש"ט (17 במאי 1949).
29. "עם הגיליון הראשון — מגמתנו", המודיע, י"ט באלול תש"י.

חלק מהמאמר נכלל כתת-פרק בעבודת דוקטור — "אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל — אידאולוגיה ומדיניות" — שכתבתי בהדרכת פרופ' אליעזר דון-יחיא, והוגשה לאוניברסיטת בר אילן, המתלקה למדע המדינה.

1. הדרך, ידיעות מהסתדרות אגודת ישראל יו"ל לפרקים על ידי הועד הזמני, פרנקפורט א"מ. גיליון ראשון — תשרי תרע"ג; העתון יצא אחת לחודשים במשך כשנתיים.
2. דגלנו, חוברת א', ווארשה, כסלו תרפ"א.
3. "מלתנו הראשונה", שם, עמ' ג-ד.
4. גם בתוך ההסתדרות הציונית רבו המצדדים "בעבודה מעשית", תוך התנגדות למאבק פוליטי מייד. הקונגרס הציוני ה-17 (יולי 1931) סירב לרוך בדרישת הרוויזיוניסטים להגדיר את "המטרה הסופית" של הציונות כהקמת מדינה יהודית בעלת רוב יהודי בארץ ישראל.
5. "א פערשטענדיגונס-פאליטיק אין א"י-פראגע", עמ' 1.
6. בכנסיה הגדולה של אגודת ישראל, שהתכנסה בווינה באלול תרפ"ג (ספטמבר 1923), התקבלה החלטה שכל הסתדרות ארצית תקים מרכז ארץ ישראלי; נציגי המרכזים הארציים יהוו מרכז כללי למען ארץ ישראל שיקדם את העבודה המעשית בארץ. החלטה דומה התקבלה גם בכנסיה השנייה.
7. אין בידי מידע מה מספר הגיליונות שיצאו לאור. בידי היום שישה גיליונות בלבד — האחרון בהם מחודש תשרי תרפ"ו; משנת תרפ"ז חלו הפסקות בהוצאת היומן "דער יוד" המו"ל של "ארץ ישראל בלאט", עד לסגירתו בתרפ"ט, מתוסר מימן.
8. במקור הופיע המוטו בידיש.
9. ההחלטה על יסוד "קן היישוב" התקבלה בכנסיה הראשונה של אגודת ישראל (1923), במטרה ליצור מוסד פיננסי לאיסוף כספים ומימן יישוב ארץ ישראל, בדומה לקק"ל ולקרן היסוד של התנועה הציונית. ציפיות מקימי הקרן לא התגשמו, והיקף התרומות היה מצומצם על אף ריבוי הקריאות לתרום, מצד ראשי התנועה.